

С.Б.Жұмағұл, Ә.Ж.Жетібаева

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***2000 жылдардағы қазақ әдеби сынындағы полемикалық мақалалар**

Мақалада полемикалық мақалалардың әдеби сынның күрделі жанр ретіндегі ерекшеліктері қарастырылады. Нақты айтатын болсақ, көркемдік дамудың тенденциясы, жазушының шеберлігі, көркемдік шындық пен тарихи шындықтың сәйкестігі, жазушының шығармашылық лабораториясына қатысты полемикалық пікірлер, әдеби сын этикасы мен қаламгер эстетикасы сарапталады.

Кілтті сөздер: полемикалық мақала ерекшеліктері, күрделі жанр, әдеби сын, көркемдік даму тенденциясы, жазушы шеберлігі, полемикалық пікірлер, жазушының шығармашылық лабораториясы, әдеби сын этикасы, қаламгер эстетикасы.

Қоғамдық өмірдегі тәуелсіздік рухындағы күрделі өзгерістер тоталитарлық жүйе қалыптастырған қасаң ұғымдарға деген жаңаша танымдағы әдеби-эстетикалық көзқарастарды алға тартты. Әдеби даму үрдісінің көркемдік-эстетикалық сипаты, жанрлық түрленулердегі жаңашыл қадамдар, тарихи шындық пен көркемдік шындық ара қатынасы және қаламгердің азаматтық ұстанымдары сынды өзекті тақырыптар қазақ әдеби сынының соны сипаттағы бағытын көрсетті. Кеңестік идеологияның санаға күштеп сіңірген догмаларынан арылу жолында эстетикалық талғам мен көркемдік әлемімізді тазарту мейлінше қажет етеді. Бұл ретте екі мыңыншы жылдардың басындағы қазақ әдеби сынының жанрлық табиғатындағы күрделі өзгерістер полемикалық мақалалардан айқын танылды.

Әдеби сынның дамуына қажетті полемикалық мақалалар мақсаты әдеби және рухани өмірде қордаланған түйткілдерді байыпты және парасат пайымында зерделеуден туындайды. Сын этикасы, сыншы эстетикасы полемикалық мақалалардың басты принципі болуы тиіс. Ал осы «ғылыми қағидалар, яғни әдеби сынның ажырағысыз ғылыми және әдіснамалық табиғаты екі мыңыншы жылдар басындағы қазақ әдеби сынында қандай сипатта болды?» деген заңды сұрақ туындайды. Оған төмендегі полемикалық мақалаларды қарастыру барысында жауап табуға тырысамыз.

«Қазақ әдебиеті» газетінде екі мыңыншы жылдар басында ұлттық руханияттың түрлі мәселелерін полемикалық сипатта қарастырған Ә.Меңдекенің «Әдебиет! Әдебиет? Әдебиет...» (2000.№ 21.), Ә.Бөпежанова мен Ә.Қодардың «Өнер — өмір, өнер — көркем текст, немесе таным тайталастары» (14.07.2000), А.Әлімнің «Модернизм...Постмодернизм...Одан кейін қандай... Изм?!» (21.7.2000), «Жетеудің» «Мен» мен «Ол»-дың арасы» (29.03.2002), М.Мағауиннің «Мен»-нен «Ол»-ға дұғай сәлем» (05.04.2002), М.Шашкина мен Ө.Әбдіраманнның «Қаламгер тағдыры — атақ шығаратын алаң емес» (1.03.2002), Х.Әдібаевтың «Жазушы З.Шашкинді өлтірген кім?» (22.02.2002), «Отырар ойраны» шайпауға көнетін шығарма емес» (1.02.2002), С.Дауымовтың «Некрасовшыл сыншының аузын білеміз... Ал, беті қандай?» (21.11.2003), М.Есмағамбетовтің «Әдебиетті Алдамжаровша ревизиялау» (28.11.2003), М.Шахановтың «Құлдық сана формуласы, немесе Шыңғыс ханды пір тұтушылар әлегі» (05.01.2002), «Шыңғыс хан төңірегіндегі пенделіктер» (01.02.2002) деген мақалалар жарық көрді. Оларға көркемдік даму үрдісі, шығармашылық ізденістегі жаңашыл қадамдар, тарихи шындық пен көркемдік шындық ара қатынасы, қаламгердің азаматтық ұстанымдары, айтулы сөз зергерлері өмірінің беймәлім қырлары, шығармашылық зертханасы сынды өзекті тақырыптар арқау болды. Аталған өзекті мәселелер әдебиет мүддесіне деген адалдықтан туындап жатқынымен, кейбір үстірт те біржақты көзқарастар орын алғанын байқаймыз.

«Қазақ әдебиеті» (2000. № 17) газетінде жарияланған 1999 жылдың әдеби қорытындысында жазушы Ж.Шаштайұлы проза жайлы сөйлеген сөзінде қаламгер Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» романының соңғы уақыттарда жазылған назар аударарлық үлкен еңбек екенін айта отырып, романда жиналған материалдың тым көп, тіпті шығарманы кернеп тұрғанын, барлығын қамту үшін автор хабарламалық жасандылыққа ұрынатындығына көңіл аударады. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясымен салыстыра келе, Р.Тоқтаров шығармасының кейбір тұстарының поэтикасы осал деген полемикалық пікір айтады. Бұған қатысты жазушы Р.Тоқтаров сыншыға бірден жауап қайтарып, «Маған келген «сыншының» бәрі осылай, біржақты сөйлейтіні бар. Жұмабай, жалпы, жаман жігіт

емес. Жақсы жазушы. Бірақ маған ақыл үйретудің керегі жоқ. Мен қалай жазуды білем. Ақыл айтатын жастан кеткем» [1] деп сыншы пікірін терістейді.

«Қазақ әдебиеті» (2000. № 21) газетінде «Әдебиет! Әдебиет? Әдебиет...» атты мақалада Ә.Мендеке қазақ әдебиетінде соңғы жылдары жазылған романдарға талдау жасаған болатын. Мақалада автор Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» романын саралай отырып сынаған еді. Газеттің келесі нөміріне тағы да Р.Тоқтаровтың қарсы «Мен ешкіммен конгениалды емеспін» мақаласы жарық көрді. Сыншы Ә.Мендеке мақаласындағы М.Әуезов пен Абай өзара конгениалды тұлғалар, рухани жақын, ал Р.Тоқтаров пен Абай конгениалды емес деген пікірін құптау қиын. Сондықтан Р.Тоқтаровтың «Әмірханның ойынша, ұлы адам туралы тек қана ұлы адам, яғни конгениалды ерекше тұлға ғана жазуы керек екен. Басқа, орта жаралған дарын иесі жазса, ол батпаққа белшесінен батады» [2], — деп жазуы орынды болатын.

Конгениалды — терминдік ұғым. Мағынасы да аса ауқымды әрі терең. Осы ретте Р.Тоқтаровтың ғана емес, сыншылардың «конгениалды» сөзінің мән-мағынасын тұлғаны тұлғаға қарсы қоя отырып ұғындырудағы қадамдары сәтті деп ата алмаймыз. Осы бір келеңсіз дау-дамайдың барлығы дерлік қаламгер Рамазан Тоқтаровтың сырқат меңдеген, өмірінің ең ақтық, қалжыраған шақтарында жазылғаны, сыншылардың «Абайдың жұмбағы» романына қатысты ауыр сындар айтып, жазғандарының ішінен артық-кем кеткендерін іздестіріп, шу шығарып жатқаны көңілсіз ойларға жетелейді.

Әдеби сынның негізгі мақсаты көркем шығармалардағы кемшіліктерді объективті де принципті түрде ашып көрсете көзін жеткізу болса, оған ешкімнің жөнсіз таласпасы анық. Сондай-ақ полемикалық мақалалардың негізгі эстетикалық ұстанымы — қарсыластың жеке басына деген этикалық құрмет болса керек. Ал енді сынды жазушының сан жылғы тынымсыз еңбегінің жемісі көркем туындыларын емес, оның жеке басын орынсыз сынауға, мұқату мен кекетуге пайдаланса, бұл — әдеби айтыстың парасат пайымындағы кісілік ережелерінен, жалпы әдебиеттанудың басты қағидаларынан хабары жоқтықтың көрінісі.

«Қазақ әдебиеті» (14.07.2000) газетінің жиырма сегізінші нөмірінде сыншы Ә.Бөпежанова мен мәдениеттанушы Ә.Қодардың «Өнер — өмір, өнер — көркем текст немесе таным тайталастары» деген сұхбаты басылды. Әдебиет пен өнер мәселелерін ашық сын талқысына салған олар әдебиеттің өте маңызды проблемаларын сөз етумен қатар Ә.Мендекенің жазушы Д.Амантай шығармашылығын орынсыз сынағандығын айта кетеді. Сұхбаттасушылар «гипертекст», «интертекст», «көркем авангард» деген сияқты көптеген терминдерді қолдана отырып, біздің сыншыларымыздың осалдықтарын көрсетуге тырысады. Сұхбаттың сыншылар арасында наразылық тудырғаны сонша, газеттің келесі нөміріне А.Әлім мен Ә.Мендеке жарыса жазысты.

А.Әлім («ҚӘ». 21.07.2000) «Модернизм...Постмодернизм...Одан кейін қандай... Изм?!» мақаласында сұхбаттың, біріншіден, басқа тілден аударылғандай әсер қалдыратынын, екі әдебиетшінің басты кемшіліктері олардың көтерген мәселелеріне өздерінің қансінді ойлау жүйесімен емес, бойсінді болған сырттан телінген пікір-пайымдарымен келеді дегенді айтты. Сондай-ақ сыншы сұхбаттың әңгімеге мүлде ұқсамайтынын, оның тек үздіксіз монолог тәрізді екенін баса көрсетті. Ә.Қодар мен Ә.Бөпежанова расында да бірін-бірі тыңдап отырмағандай, әркім өз ойын үзілген жерінен жалғастыра беруі «постмодернизм» жайлы ой қозғаудың екі мыңыншы жылдары ертеулеу болғандығын да атап көрсетті.

«Қазақ әдебиеті» (29.03.2002) газетінде «Мен» мен «Ол»-дың арасы» деген тақырыппен «Жетеудің» — А.Әшімовтің, К.Ахметбекұлының, Қ.Салғараұлының, К.Сегізбаевтың, Қ.Құрманғалидың, С.Әбдірайымұлының, Ж.Әбдіхалықтың «Жұлдыз» журналының бас редакторы Мұхтар Мағауинге ашық хаты жарияланды. Мұнда «Жетеу» «Жұлдыз» журналының соңғы жылдары басқаша сипат ала бастауына, дәлірек айтсақ, «жеке бастың пендешіл пиғыл-ниетін жүзеге асыратын трибунаға айналып бара жатқанына», әсіресе қазақ зиялыларының арасына іріткі салатын, сөйтіп қоғамдық-ұлттық пәтуа-бірлікке зиян келтіру қаупін тудырып отырған және мұндай жағымсыз үрдіске Сіздің тікелей мұрындық болып отырғаныңызға үлкен өкінішпен алаңдаушылық білдіреміз» — делініп, осы журнал беттерінде Әз-Тәуке хан, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Ж.Молдағалиев, Ә.Нұрпейісов, Т.Ахтанов, Қ.Жұмалиев, Ш.Мұртаза, М.Базарбаев, С.Мұратбеков, Н.Жанділдин, С.Имашев, Қ.Закирьянов, А.Сейдімбек хақында жағымсыз пікірлердің айтылып жатқанына наразылық білдіреді. Ашық хат «Қысқасы, Мұхтар Мағауин мырза, ұдайы «Мен!», «Мен!» деп кеуде қаға бергеннен гөрі бір мезгіл «Ол!», «Ол!» деп, тым болмаса, «Біз!» деп, өлі-тірімен де санасып

отыру әрі әділдік, әрі имандылықтың жөні, әрі былайғы жұртқа үлгі-өнеге болады демекпіз» («ҚӘ». 29.03.2002), — деген жолдармен аяқталған.

М.Мағауин жауабын кешіктірген жоқ. Осы газеттің келесі санында «Мен»-нен «Ол»-ға дұғай сәлем» (ҚӘ. 05.04.2002) деген «Мұхтар Мағауиннің жетеуге жауап хаты» жарық көрді. М.Мағауин өзіне айтылған сындармен келісе қоймайды. Ол «Өтірік пе, Сейфуллиннің қызыл белсенді болғаны? Жәнділдиннің қазақ рухын қудалағаны? Мұқановтың Алаш қайраткерлерін айыптағаны?.. Әр жерден үзіп алған, зорлықпен тіркелген жарым сөзбен ақты қараға айналдыра беріпсіз. Өз-Тәуке... Менің белгілі кітабымда тұтас бір тарау арналған, ірілігін айта отырып, хандық билікте жіберген ғапыл істерін де жасырмадық сонда. Сіздіңше, «Колбиннің көреген саясаты» деп, сыпырта беру керек пе еді? Сіз Өз-Тәуке ханмен қатар қойып отырған Әбдіжәмил Нұрпейісов... Мен үшін ортадан төмен ғана жазушы. Басқаны былай қойғанда, қарапайым оқырман, қатардағы қазақ ретінде өз пікірімізді айтуға болмай ма?.. Баяғы бала кезімізде Мені ұлтшыл деп, айыптаушы еді. Сіз жікшіл деп, қорқытқыңыз келеді... Мені тайғақ кешулі қанды-терлі большевизм жолына түсіре алмайсыз» — деп, өз көзқарастарын тағы да нығырлай түсіп, алған бағытынан қайтпайтындығын ашық айтқан. «Жетеудің» жасы үлкені, әрі тізімде бірінші тұрған А.Әшімовке бағышталып жазылған жауап хатта Асанәліні «бауырым», «қазақтағы бір тұлғасыз», кейін «жақсылап тұрып бір шай ішейікші» дей отырып, оның өзін де желтоқсан оқиғалары, демократиялық таңдау қозғалыстары кездерінде тайғақтық көрсеттіңіз деп, қағыта кеткен.

Аталған жылдардың әдеби сынында зиялы қауымды елең еткізген тағы бір оқиға болды. Жазушы Х.Әдібаев «Қазақ әдебиеті» газетінде жарты құлаш мақала жарияласа да, суреткер З.Шашкиннің алдында кешірім сұрай алмады. Газеттің жетінші нөмірінде жарияланған Д.Досжан мен М.Шахановтың сұхбатында екі қаламгер әдебиет жайлы әңгімелесу барысында З.Шашкиннің «Теміртау» романының алпысыншы жылдардың ортасында сын сойылына ұшырағандығына тоқталады. «60-жылдардың ортасында Зейін Шашкиннің «Теміртау» романы жарық көрді. Сол жылдары марқұм өндіре жазып, қалың жұрттың ерекше құрметіне бөленіп жүрді. Міне, осы тұста Х.Әдібаев «Теміртау» романының оқиғасы В.Овчинников романынан ұрланған деген мақала жариялады», — деген М.Шахановтың пікірін Д.Досжан: «Жазушылар одағының бір жиналысында өзін орнықты дәлелдермен қорғап, көзіне жас алып сөйлеген Зейін ағаға бәріміз аяй қарағанбыз. Көп ұзамай марқұм боп кетті», — деп жалғастырады.

Газеттің сегізінші нөмірінде жарияланған «З.Шашкинді кім өлтірді?» («ҚӘ». 22.02.2002) атты мақаласында Х.Әдібаев көп жылдар бұрын З.Шашкинге таққан айыбы үшін кешірім сұраудың орнына белгілі жазушының шығармасы одан бетер сынап, өзін ақтап алуға тырысады. «Әдебиетші ретінде бір «ауруым» — кітап оқу. Орыс тілінде шыққан, әлем әдебиетінде мен оқымаған шығармалар кемде-кем шығар. Көп жағдайда ағайындар болмашы дүниелікті мақтап, мадақтап жатқандары маған надандықтай көріне береді. Сондықтан да шығар, көпшіліктің байқамаған «жиендігі» көз алдымнан өтіп жатады», — деп жауап береді [3]. Онымен қоймай автор кезінде жазған сын-мақаласының өте дәлелді екендігін баса айтады. Сондай-ақ автор мақалада З.Шашкиннің сын мақала жазылғаннан кейін үш жылдан кейін қайтыс болғандығын, оның сырқаты ауыр болғандығын ескертуі түсініксіз әсер қалдырады.

З.Шашкиннің жары М.Шашкина мен Ө.Әбдіраман «Қазақ әдебиетінің» тоғызыншы нөміріне «Қаламгер тағдыры — атақ шығаратын алаң емес» деген қатулы мақала жазады. Олар Х.Әдібаевтың жазушыға таққан айыбы орынсыз екенін айта отырып, Х.Әдібаевтың З.Шашкинді өлтірген мен емес деп өз көлеңкесінен өзі шошынып, тарпаң мінез танытқанына таңқалғандықтарын білдірді. Айта кететін жайт: М.Шаханов пен Д.Досжанның сұхбатында З.Шашкинді Х.Әдібаев «өлтірді» деген пікір айтылмаған. Сондай-ақ сұхбатта кездесетін қателік Х.Әдібаев 1965 жылы жазған мақаласында «Теміртау» романының оқиғасы В.Овчинников емес В.Кочетовтан көшіріп алынған деген болатын.

Осы жылдардың әдеби сынында Бегділда Алдамжаров ерекше еңбек етті. Оның қаламынан туған әрбір мақала әдебиет жанашырлары арасында қызу пікірталастар туғызып жатты. «Соңғы парыз» — қай парыз?» («Жұлдыз». 2001. № 4), «Күлдібадам күлше» («Жұлдыз». 2002. № 11), «Евгений Онегинді» Гоголь неге жазбаған?» («Жұлдыз». 2003. № 9), «Өмірге өрелі өлең келетін кез» («Жұлдыз». 2003. № 10), «Жампоз жанр көтерер жүк» («Жұлдыз». 2004. № 1), «Өткінші өлең өрісі: магнит өрісіндегі сол қол заңы» («Жұлдыз». 2004. № 8), т.б. мақалаларын жазып, жалпы қазақ әдебиетіне деген өзінің өзгеше пікірін танытты.

Жалпы, Б.Алдамжаровтың сын мақалаларына тән басты ерекшелік: катты айтушылық, кейде туралығын батыл айтамын деп, артық кетіп қалушылық. Осындай себептерден автор мақалаларының

артында дау-дамайлар туындап жатты. Даулылық — оның барлық мақалаларына тән қасиет десе де болғандай. Мысалы, сыншының бүгінгі қазақ поэзиясы хақындағы «Өмірге өрелі өлең келетін кезінде» сыналмаған ақын, қазіргі қазақ хикаялары жайындағы «Жампоз жанр көтерер жүк» сын зерттеуінде сынға ұшырамаған прозашы жоқтың қасы. Осыны ескергендіктен де болу керек, мақалалардың соңында «пікір алмасу ретінде беріліп отыр», «даулы, таласты пікір болуы мүмкін. Біраз (көпшілік, бірталай) мәселенің жаңсақ айтылуы да ықтимал» дегенді де ескерте кетіпті.

Сынағанын сындырмай қоймайтын Б.Алдамжаров атақты ақын Мұхтар Шахановтың шығармашылығын сын сойылымен түйреп, әдебиетпен қаруланбаған қарапайым оқырман назар аудармайтын кемшіліктерін ашуға біраз күш жұмсады. «М.Шахановтың «варианты», немесе механиканың алтын заңы қалайша қара бақырға айналды» («Жұлдыз». 2003. № 2), «Күзға құлар қос мұңлық, немесе Ш.Айтматов не деп аңырайды, М.Шаханов не деп шарылдайды» («Жұлдыз». 2005. № 6), т.б. мақалаларын жазып, ақынның бүкіл шығармашылығынан іске аларлық ештеңе таппады, онымен қоймай, оның жеке басына тиісті. Ол атақты ақын М.Шахановты ғана қоймай, онымен біраз жыл шығармашылық байланыста болған жазушы Ш.Айтматовты бет жүзіне қарамастан, сойып салды.

Б.Алдамжаровтың сынындағы осындай өрескелдіктерді сынаған С.Дауымовтың «Некрасовшыл сыншының аузын білеміз... Ал, беті қандай?» ҚӘ. 21.11.2003), М.Есмағамбетовтің «Әдебиетті Алдамжаровша ревизиялау» (ҚӘ. 28.11.2003) мақалалары жарық көрді. М.Есмағамбетов мақаласында Б.Алдамжаровтың көзі тірі қаламгерлерді қойып, өмірден әлдеқашан өтіп кеткен Алаш арыстары мен ендігі әдебиеттің классиктері деуге ыңғайланып жүрген алыптарымызды құстаналауына қатты реніш білдіреді.

Шындығына келсек, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаевтар орыс жазушылары А.Пушкин, Л.Толстой, А.Чеховтың дәрежесіне жете алмады деп, оларды «алыптар» деп атау әлі ерте, олардың шығармаларын терең зерттеп барып бағалау керек деген ойларды ойланбай айтқан Б.Алдамжаровтың пікірімен келісе алмаймыз. Оқырман қауымның зиялы орта өкілдерінен, сыншылардан, ірі қаламгерлерден не айтады екен деп маңызды мәселелердің саралануын, құнды пікірталастардың туындауын күтетіні белгілі. Б.Алдамжаров секілді әдебиеттің қабырғалы қаламгерлерінің шығармашылығынан кемшілік көре білу де, сынның көрігін қыздыра түсу де әдебиетке керек-ақ. Алайда сол кемшіліктерді тігісін жатқызып, келістіріп айта білу — нағыз ерлік. Осы тұрғыдан келгенде, біз әдейі тоқталып отырған Б.Алдамжаровтың мақалаларында айтысу мәдениеті жетісіңкіремей, оңды-солды сілтенген сөз сойылдан әдебиетке де, оның жанашырларына да пайдадан гөрі зиян көбірек келіп жатқаны байқалады.

М.Мағауиннің «Ешкі жетектеген екеу, немесе Зор мен Шоң ақыл айтады» («Жұлдыз». 2003. № 1), «А.А.» ашуланып жатыр» («Жұлдыз». 2005. № 5) мақалаларында да қазақ ақыны М.Шаханов пен қырғыз жазушысы Ш.Айтматов бірге сыналып, сын қыза түсті. Мұның аяғы екі Мұхтардың Шыңғыс хан туралы ымырасыз айтысына жалғасты.

Еліміз егемендікке қол жеткізгеннен кейін кеңестік кезеңде қалыптасқан рухани қазынамызды қайта қарастыру басталды. Ұлттық мүдде тұрғысынан жүргізілген зерттеулердің барысында бір кездерде әлемді тітіренткен Шыңғысханның тұлғасы хақында да өзгеше пікірлер айтыла бастады. Бұрындары ол еуроцентристік көзқарас тұрғысынан қанішер, басқыншы аталып келсе, енді басқаша көзқарастар бой көрсете бастады. Шыңғысханның қазаққа қатысы, дала тарихындағы орны туралы айтыс қыза түсті. Мысалы, Ә.Балқыбек «Шыңғысхан жайлы шындық неге біржақты бейнеленуге тиіс» («ҚӘ». 25.05.2001), «Шыңғыс хан — далалық тұлға» («ҚӘ». 30.11.2001), Т.Ахметжан «Рухсыздық апатынан сақтандыру» («ҚӘ». 15.06.2001), Х.Әдібаев «Қара күйе жақпайық, Отырарды сақтайық» («ҚӘ». 14.12.2001) сияқты мақалалар пікірталасты қыздыра түсті.

Пікірталас барысында қаламгерлер екіге жарылды. Бір топ Шыңғысханды бұрынғыша «қанішер», қазаққа қатысы жоқ десе, екінші бір топ ол «ұлы» қайраткер, керек десеніз, ол — қазақ деп, оның руына дейін таласып жатты. Өкінішке орай, осы бір дабырлы дау-дамайдың барысында екі Мұхтар — Шаханов пен Мағауин қарама-қарсы жақта қалды. Осы бір даулы мәселеге орай М.Шаханов «Құлдық сана формуласы, немесе Шыңғыс ханды пір тұтушылар әлегі» («ҚӘ». 05.01.2002), «Шыңғыс хан төңірегіндегі пенделіктер» («ҚӘ». 01.02.2002), т.б. мақалаларын жазып, Шыңғысханды даланың қатыгез, қанішер ханы десе, М.Мағауин «О дүниеден жеткен дабыл» («Жұлдыз». 2005. № 7), «Отырарды «ҚТ»-дан қорғайық» («ҚӘ». 01.07.2005), «Ешқашан бітіспейміз» («Жұлдыз». 2005. № 12), т.б. деп, аттасының пікірлерін теріске шығарып, оны Шығыстың ұлы қайраткері деп бағалады. Қалай дегенмен де Шыңғыс хан сынды ұлы тұлғаларды бағалауға ұлы дала

тарихының ақиқатымен келіп, даңқты бабамыздың тарихи қызметін қазақ мүддесімен бағалаудағы М.Мағауин пікірін қостаймыз. Жазушының «Шыңғыс хан» туындысындағы тың тарихи деректер де соған иландырады.

Қаламгер М.Мағауиннің әдеби әлемді ойға тартқан тағы бір айтысы екі мыңыншы жылдардың бас кезінде жарық көрген Қадыр Мырзалиевтің «Жазмыш» (Алматы, 2001), «Иірім» (Алматы, 2004) кітаптары төңірегінде ширықты. Алдымен «Жас алаш» газетінде жариялана бастаған естеліктердегі қазақтың көрнекті қалам кайраткерлері, өнер иелері жайлы боямасыз, ащылау жазылған жағдайларды түсінгендер де, қабылдамағандар да болды. М.Мағауин ең алдымен «Өтірік қостым ішіне...», яғни Қадыр Мырза Әли кейіптеген Ілияс Есенберлин» («Жұлдыз». 2004. № 6) деген атпен көлемді мақала жазды.

Мұхтар Мағауиннің мақаласы хат түрінде жазылып, «Құрметті Қадыр!» деп басталған. Автор «Жазмышты» «мұнда ешқандай жазмыш жоқ, арғы-бергі, әрқилы халық ортасынан шыққан жазармандар туралы деректі-дерексіз, өтірік-шынды, дүмбілез-күмәнді, өсек-аянды, кайткенде де өзі де қалам ұстаған азаматтың тергіштеп жинақтауы қолайсыз, әнтек, шетін жағдайлар жиынтығы ғана... Жалғыз-ақ қорытынды — бұрын-соңғы ақын, жазушы атаулы түгел азған, тозған жұрт екен-ау деген түңіліс емес, жиреніш қана» — деп, бағалаған. Әсіресе «қазақ халқының ұлттық рухының бірден-бір айқын көрінісі, әлемдік деңгейдегі әулие Абай есіміне көлеңке түсірмек былғаныш әрекетінді қалай бағалау керек?.. Өнері ғана емес, өмірі де мәңгілік үлгі, адамдық пен адалдықтан ғана жаралған, мінезі кесек, болмысы мінсіз ұлы Абайға соншама күйе жағып отырып, артың қуыс, «Жазмыш» деген дерексіз, жалғыз сөзбен құтылып кеткің келеді» — деп, Қадырдың Абай туралы «арағыңды да ішкен», «наша тартса, қайтіп кінә тағасың?» — дегенін «жалалы өтірік» санайды. Осындай жолдарды жазып отырған авторға «Сонда сенің осыншама имансыздығың да «жазмыш» па?» — деп, тікелей сұрақ қояды. «Иірім» туралы «Кітаптың жалпы құрылымы туралы айтар болсақ, мұнда не хронологиялық, не тақырыптық жүйе жоқ, әлденедей композициялық желі де байқалмайды, әйтеуір мыйдай араласып жатқан қойыртпақ», — деген.

М.Мағауин «Иірімді» талдау барысында аса қатты шүйліккені — автордың І.Есенберлин туралы жазғандары. Ілияс Есенберлин жайлы кітаптың тоғыз жерінде айтылғандарды түгелдей үзінді ретінде келтіре отырып, осыларда артық-кем санайтын тұстарын нақтылы дәлелдермен теріске шығарады. Қ.Мырзалиевке «ең басты қателігің — Ілияс Есенберлин туралы айтылған мынау тоғыз бөлек әңгімең — түгел өтірік... Бұрмаланған, әсіреленген, теріп алынған емес, бастан-аяқ дүмше қиялдан туған қисынсыз өтірік», — дейді [4].

Қ.Мырзалиевтің қарсы мақаласы «Әулие Есенберлиніңе адами Есенберлинімді айырбастағым келмейді» («Жас алаш», 19.08.2004) деген тақырыппен жарық көрді. Қ.Мырзалиев те мақаласын «Құрметті Мұхтар!» — деп бастап, бірден «Сен маған өмір бойы өкпе артумен келесің. Қит етсең болды, себепсізден-себепсіз кінә тағасың» — деп, мәселеге тура кіріскен. М.Мағауиннің қойған негізгі кінәсі І.Есенберлинге қатысты болса, Қадыр оған «Ілияс Есенберлин туралы менің пікірлерімнің қалыптасуына ақиқат қана себепкер. Өзің айтқандай, мен ол кісіден ешқандай зиян көрген жоқпын. Бірақ солай екен деп, шындықты қалай айтпай, қалай жазбай тұра аламыз?.. Замандас әріптестерімнің шынайы портретін жасау — негізгі мақсатым. Біржақты болмау, сыңаржақ болмау — принципім. Сөйте тұра көргенімді көрмеген болып, естігенімді естімеген болып, қалай жәдігөйлік істей аламын?! Қалай қабылдасам, солай суреттедім... Мен шындықтан жалтармайтын, сыннан қорқа қоймайтын қазақтың. Тек, дұрысын айт. Ал Сен бұрмалайсың» — дей келіп, «Менің Есенберлинге байланысты қаламымнан шыққан әр сөз, әр сөйлем — жүз пайыз ақиқат. Тұнып тұрған шындық. Бұл үзінділердің растығына Құран ұстап тұрып ант-су іше аламын!» — деп, жауап берген. Бұл сөздердің шынайылығына сенгізің келеді. Сонда оқырман І.Есенберлин туралы айтылған Мұхтар мен Қадыр пікірлерінің қайсысын қабылдайды? Екеуі де мен ғана шындықты айтып отырмын деп, айтқандарынан қайтпайды. Бұл жердегі шындық осы екі пікірдің арасында жатса керек. М.Мағауин І.Есенберлинді пір тұтса, Қ.Мырза Әли қарапайым, жұмыр басты пенденің бірі ретінде қабылдайды. Бұл тұрасында Қадыр «Ал, сен ол кісіні пайғамбар тұтады екенсің — тұт! Әулие көреді екенсің — көр! Солай жаз!.. Саған да, маған да өз Есенберлинімізбен қалған дұрыс шығар. Сенің әулие Есенберлиніңе мен өзімнің адами Есенберлинімді айырбастағым келмейді» [5], — депті.

М.Мағауиннің мақаласы бастан-аяқ қатаңдау сөздермен, Қадырды «имансыз» атап, тұқыртумен жазылса, Қ.Мырза Әли де «есесін» жібермейді. І.Есенберлинге қатысты жауабын беріп алған соң, енді оның өзінің жеке басына тиседі. «Жұлдыз» журналына редактор бола отырып, қазақ әдебиеті үшін ештеңе тындырған жоқсың, «тапқаның — жалғыз Бекділда! Оның өзі жаңа дарын емес,

«Жұлдыздың» босағасында жүрген әдеби бомж», — дейді. «Жас алаштың» тұтас бір бетін алған «Қарсы мақаланың» жартысы М.Мағауиннің жеке бас кемшіліктерін қазбалауға арналған. Оның ішінде М.Мағауиннің журналы рушылдықты, жікшілдікті қоздырып отырған зиянкес журнал деген пікір айтып, М.Мағауинге хат жазған жетеудің пікіріне қосылатындығын білдіреді.

Қадыр Мырзалиевтің «Мұхтар! Сен болмысыңмен диктат жігітсің. Өте өзімшілсің! Мен — сөздің жақсы мағынасында кешірімпаз адаммын. Өз болмысыңа байланысты кесіп-пішесің, жұрттың бәрін менің көзіммен көріп, менің құлағыммен естіп, менің ақылыммен қорытынды жасасын деп, талап етесің. Сонда маған көз бен құлақты және ақылды Құдай не үшін берді? Екінші Мағауин болу үшін бе? Жоқ, бауырым! Екінші Мағауинді айтамыз, екінші Абай да болғым келмейді. Өйткені екінші болу деген — кайталау, көшірме болу деген сөз. Сондықтан не болса да, өзім боп қалғаным абзал», — деген сөздері оқырманды тіпті қайран қалдырары анық. Қазақ әдебиетінің бетке ұстар, ақсақалдарының біріне айналған М.Мағауин мен Қ.Мырза Әлидің І.Есенберлин туралы пікірталасы осылайша бірін-бірі мұқатуға, бет жыртысуға дейін барып, дәрекілік сипат алғаны тек қана әдебиет жанашырларын ғана емес, жалпы қазақ халқын қынжылтады.

Екі мыңыншы жылдардың әдеби сынында М.Шаханов, М.Мағауин, Ө.Нұрпейісов, Қ.Мырзалиев, Х.Әдібаев сияқты қабырғалы қаламгерлердің баспасөз беттеріне шығармашылықтан гөрі пендешілік сындарды көбірек жариялағандары назар аударады. Тырнақ астынан кір іздегендей, олардың көркем туындыларынан кейбір кемшіліктерді тауып алып, тасты тасқа ұрып, айқайлатып, шу көтеріп, оның аяғын жазушының жеке басына тиісу үшін пайдалану сын мәдениетінің төмендігін көрсетсе керек. «Сынаған дұрыс. Бірақ қалай сынау керек? Мәселе осыған келіп тіреледі. Ол сыншы өресінің биіктігіне, азаматтық болмысына байланысты болса керек» [6].

Ескінің орнын жаңа басып, қалыптасқан өмірдің өзгеріске түсуі адамзатқа қашанда ауыр тиеді, оның үстіне кемшіліксіз де болмайды. Сол сияқты жаңа ғасыр көгіндегі қазақ әдеби сынындағы қызу пікіралысулар барысында пікір айтудың орнына сынампаздыққа ұрынған, көркем шығарманы сынаудың орнына оның авторының жеке басына тиіскен, қыза-қыза келе есе қайтарысып, соттасуға дейін барған жағдайлардың да көрініс табуы, бір жағынан, әдеби өмірге жаңа бір лептің, өзгерістің келгенін, екінші жағынан, әдебиеттің де күрделене түсіп, оны түсіне білудің өзі де қиындай түскенін байқатты. Оның үстіне демократиялық қоғамда плюрализм, яғни әр түрлі пікірлердің болуы заңдылық болса, сол көп пікірліліктің қазақ әдеби сынында да орныға бастағаны көрінді. «Атаусыз қалу — атумен тең» деп Асқар Сүлейменов айтпақшы, кез келген қаламгер үшін өзінің шығармасына сыни тұрғыда баға берілуі, шығармалары төңірегінде әдеби айтыстардың туындауы, тіпті жағымсыз күйде болса да, маңызды екені анық. Ол әдебиеттің өсуіне, қаламгерлердің шығармашылық серпілуіне өрісті ықпал етсе сын эстетикасының өз мұратына жеткені. Сондықтан полемикалық мақалалардың сын табиғатының әсемдік үйлесімінде өрістеуі қазақ сөз өнерінің, өнер құдіретін жасаушы қаламгерлердің де жеңісі мен жемісі деп білеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тоқтаров Р. Әдебиет өлді, әдебиет өлген жоқ. 1999 жылдың әдеби қорытындысы // Қазақ әдебиеті. — 2000. — 28 сәуір. — 5-б.
- 2 Тоқтаров Р. Мен ешкіммен конгениалды емеспін // Қазақ әдебиеті. — 2000. — № 22. — 11-б.
- 3 Әдібаев Х. З. Шашкинді кім өлтірді? // Қазақ әдебиеті. — 2002. — № 8. — 11-б.
- 4 Мағауин М. Өтірік қостым ішіне, яғни Қадыр Мырза Әли кейіптеген Ілияс Есенберлин // Жұлдыз. — 2004. — № 8. — 3-б.
- 5 Мырзалиев Қ. Әулие Есенберлинге адами Есенберлинді айырбастағым келмейді // Жас алаш. — 2004. — 19 тамыз.
- 6 Ысқақұлы Д. Зобалаң, немесе қапасқа қамалған рух // www.abai.kz.

С.Б.Жумагул, А.Ж.Жетибаева

Полемикалық мақалалар қазақ әдебиетіндегі сын мәдениетінің төмендігін көрсетсе керек

В статье рассматривается специфика полемикальных статей как сложный жанр литературной критики. Автором анализируются тенденции художественного развития, мастерство писателя, соотношение ху-

дожественной и исторической правды, полемические рассуждения, касающиеся творческой лаборатории писателя, этика литературной критики и эстетика творца.

This article discusses the specifics of polemical articles as a complex genre of literary criticism. And it examines the trend of artistic development, the skill of the writer, the relation of art and historical truth, polemical arguments relating to the creative writer's laboratory, ethics of literary criticism and aesthetics of the creator.

Репозиторий КарГУ